

ІВАН САМОЙЛОВИЧ

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

Знамениті українці

С. Лунін

Іван Самойлович

«Фолио»

2009

Лунін С.

Іван Самойлович / С. Лунін — «Фолио», 2009 — (Знамениті українці)

Гетьман Іван Самойлович — значна постать в історії України, людина, яка протягом п'ятнадцяти років була володарем Лівобережжя і зупинилася за крок од відновлення держави Богдана Хмельницького. Його доля добре ілюструє характерні тенденції української історії тієї доби, а особистість, що сполучає в собі позитивні і негативні риси, дозволяє побачити в ньому типовий портрет українського політика XVII століття.

Содержание

1	5
2	10
3	16
Конец ознакомительного фрагмента.	18

Сергій Лунін

Іван Самойлович

1

Гетьман Іван Самойлович – значна постать в історії України, людина, яка протягом п'ятнадцяти років була володарем Лівобережжя і зупинилася за крок од відновлення держави Богдана Хмельницького. Доля його добре ілюструє певні характеристичні тенденції нашої історії, а особистість, яка, властиво, сполучала в собі численні позитивні й негативні риси, дозволяє намалювати типовий портрет українського політика не лише XVII ст., але й нашого часу також.

Самойлович цікавив і досі цікавить як дослідників історії, так і письменників. Він є персонажем поезії («дурний Самойлович» у вірші Тараса Шевченка 1848 р.), історичних романів (наприклад, «Петро Перший» Олексія Толстого чи «Яса» Юрія Мушкетика) та інших творів.

Майбутній гетьман «обох боків Дніпра» народився десь на початку 30-х років XVII ст. в родині православного священика Самійла Самойловича (в історичних джерелах знаходимо й варіант «Самуйлович»). Його рідне село, Ходорків, лежить над Ірпенем, приблизно на півдорозі між Житомиром і Фастовом.

Який шлях у житті відкривався перед малим Іваном? Найвірогідніше, він мав стати духовною особою – за прикладом батька. Підтверджує це той факт, що Іван, людина нешляхетного роду, багато вчився і, за одноставними відгуками сучасників, міг похвалитися розлогими знаннями (та гарним почерком). Самойлович не обмежився початковою освітою, скінчивши повний курс Києво-Могилянської колеги – єдиного українського університету тієї епохи. Цей статус колеги, очевидний з часу її заснування у 1632 р., був офіційно затверджений у 1658 р. однією зі статей Гадяцького договору, укладеного королем Яном Казимиром з гетьманом Іваном Виговським. Згодом освіченість Самойловича вигідно вирізняла його з-поміж старшини, бо замість багатьох козацьких ватажків підписуватися мусили їхні підлеглі – це видно з текстів договорів України з чужоземними монархами. Можна припустити, що не обійшлося без Самойловича (який десь у той час обіймав посаду чернігівського полкового писаря) і у 1667 р., коли київський воевода Петро Шереметьєв просив царя надіслати йому перекладача, тому що «...гетьман Іван Мартинович Брюховецький і полковники до нас, холопів твоїх, у листах своїх пишуть багато слів латинських, а в нас, холопів твоїх, перекладача немає».

Теоретично молодий попович мав змогу піти й до козаків, хоча ця перспектива могла привабити його хіба що з романтичних міркувань. Дитинство Самойловича припало на епоху повстань проти польської влади – останні з них вирували у 1637—1638 рр. – і наступний за тим період так званого «золотого спокою», коли соціальне й релігійне гноблення українців у Речі Посполитій досягло апогею.

Становище України круто змінилося в 1648 р., коли початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького приніс із собою довгоочікувану волю, але разом з тим і тривалий неспокій, цілковиту нестабільність (не кажучи вже про те, що сталося з поляками та євреями). Війна від самого початку набула міжнародної значущості: Хмельницький був змушений вдатися до допомоги татар, а згодом у протистояння втяглися Росія, Османська імперія тощо.

Запеклі бої, що охопили Україну, змусили родину Самойловичів переїхати якнайдалі на схід, на Лівобережжя. Коли це відбулося, точно невідомо – з більшою або меншою певністю можна стверджувати, що не пізніше 1654 р. Іван на той час уже мав закінчити навчання в Києво-Могилянській колеги. Поселилися вони у Красному Колядині, селі на закрузі Ромна,

кілометрів за тридцять південніше Конотопа, – воно належало тоді до Прилуцького полку (а не до Чернігівського, як іноді зазначають). Помилковими слід вважати й твердження славетних істориків С. Соловйова та М. Костомарова про те, що Самойловичі знайшли притулок у якомусь невідомому Старому Колядині. Не треба дивуватися неузгодженості історичних відомостей: інформація про ту епоху, добута з історичної літератури, містить досить багато суперечностей, тому в якихось випадках варто наводити різні версії – аби не помилитися. Родина Самійла Самойловича, як майже всі родини тих часів, була багатодітною. Вважається, що Іван мав трьох братів: Василя, Мартина й Тимофія (Тимоша), які пішли стопами батька – Василь займав парафію у Лебедині, а Тиміш – у Ромні (райцентри сучасної Сумської області, останній тепер називається Ромнами). По смерті Тимоша (у 70-х або на початку 80-х рр. XVII ст.) його заступив Мартин.

Про сестер Самойловича знаємо вкрай мало. Відомо, що Зиновія вийшла заміж за якогось Василя, котрого в одному російськомовному документі названо Софроновим, тобто сином Софрона. Прізвища він не мав, як багато хто в ту епоху, а по батькові людей не надто високого становища (навіть дворян) у росіян було заведено називати без суфікса *-ич* – можна згадати, як рекомендувалися Хлестакову два відомі персонажі: «Петро Іванів син Добчинський» та «Петро Іванів син Бобчинський».

Цей Василь був заможним землевласником і мешкав на околицях Лебедина. У їхньому шлюбі з Зиновією народилося щонайменше троє дітей: Марія, Юхимія й Михайло. Середульша близько 1680 р. вийшла заміж за відомого нам Павла Полуботка, майбутнього наступника гетьмана Скоропадського – це той Полуботок, що загинув у петербурзьких казематах і лишив по собі легенду про золото в британському банку. Сама Юхимія вмерла раніше за чоловіка, у 1717 р. Михайло (відомий як Галицький або Гадяцький) теж зіграв певну роль в українській історії.

Зазвичай це відгалуження роду Самойловичів вважають дітьми згаданого вище Василя, лебединського протопопа, але таку версію слід визнати помилковою, бо, як довела Л. П. Сапухіна, Софроновим він аж ніяк не міг бути.

Новий період української історії дав Івану Самойловичу змогу досить різко змінити пріоритети, відмовитися від кар'єри священнослужителя – припустімо, що така можливість щонайменше розглядалася, – і стати козаком. Утім, про життя поповича за Богдана Хмельницького і його безпосередніх наступників майже нічого не відомо (хіба тільки те, що через Красний Колядин саме в ту пору проїжджало російське посольство, яке прямувало на Переяславську раду). Не можна виключити й того, що молодий попович не цурався й купецького промислу.

Однією з вирішальних подій у його житті став шлюб. У 50-х рр. XVII ст. (точну дату встановити навряд чи можливо) Самойлович побрався з Марією Голуб, дочкою Івана Григоровича Голуба-Багатого. В 1660 р. у них народився первісток Семен. Цей шлюб не лише подарував Івану трьох синів і двох дочок (Семена, Григорія, Якова, Параску й Анастасію), але й дозволив йому увійти до кола впливової лівобережної старшини – шурина молодого Самойловича був одружений з онукою Петра Забіли, на початку 60-х – генерального судді. Зіграв деяку роль у кар'єрі поповича і впливовий у Прилуцькому полку рід Горленків (який за гетьманування Брюховецького очолив Лазар Горленко).

Слід нагадати, у який час Самойлович робив перші кроки на шляху, що привів його до гетьманської булави. У 50-х роках XVII ст. в Україні тривала війна. Намір Богдана Хмельницького досягнути незалежності при формальному протектораті Росії не здійснився. Річ Посполита у 1655—1656 рр., після того як війну з нею почала ще й Швеція, опинилася на межі зникнення. Проте Москва повелася зовсім не так, як сподівався гетьман. По-перше, у Хмельницького виник конфлікт із царем через контроль над звільненими від поляків українськими й білоруськими землями. По-друге, що важливіше, Олексій Михайлович, замість виконати

негласні союзні зобов'язання щодо війни проти поляків, дозволив Афанасію Ордину-Нашокіну втягнути себе в авантюру – війну зі Швецією, заради чого Росія пішла на перемир'я і союз із Річчю Посполитою. Ця зміна зовнішньополітичного вектора не принесла Росії, врешті, ніякої користі, але дала Польщі можливість відновити сили й повернути зайняті шведами землі. Нові союзники не забарилися з «подякою» – у 1658 р. шведи й поляки уклали мир і союз уже проти Росії. Зрештою, при підписанні у 1661 р. Кардиського миру зі Швецією Росія мусила відмовитися від своїх завоювань та погодитися на довоєнні кордони. Утрачено було й можливість перемогти Річ Посполиту. Наприкінці 1660 р. армія Василя Шереметьєва була вщент розгромлена під Чудновом (у сучасній Житомирській області), після чого Росія ризикувала втратити всі свої здобутки на обох берегах Дніпра. Як відомо, зрештою це призвело до Андрусівського перемир'я 1667 р., яке закріпило розподіл України на російську й польську частини. Москві навіть довелося погодитися на повернення Києва королю (ця умова, втім, лишилася на папері).

Усі вищезгадані події визначали суперечливу політику всіх українських гетьманів того часу. Першим змінити таке становище намагався Богдан Хмельницький, який в останній рік життя прагнув створити союз із Швецією й балканськими князівствами (Трансильванією, Молдовою, Валахією) проти Росії й Польщі, але зазнав невдачі. Іван Виговський у 1658 р., за інших обставин, уклав із Річчю Посполитою (до якої завжди був схильний) Гадяцький договір і виступив разом з поляками й кримськими татарами проти царя, що призвело до поразки росіян у битві під Конотопом улітку 1659 р. Дворянська кіннота зазнала дуже тяжких утрат (на думку С. М. Соловйова), але внаслідок того що в Україні вирувала громадянська війна (на боці Москви билися козацькі провідники Мартин Пушкар, Іван Богун та Іван Сірко), ніякої користі Виговський з цього не мав і незабаром був змушений відмовитися від влади. У 1658—1660 рр. стався розкол України, не так географічний, як суспільно-політичний – залежно від орієнтації на Росію чи проти неї, що досить швидко, відповідно до географії, перетворився на поділ на Лівобережну й Правобережну Україну. Син славного батька, Юрій Хмельницький, у 1660 р. перейшов на бік поляків і уклав з ними Слободищенський договір, що спричинився до згаданої поразки російської армії під Чудновом. На початку 1663 р. гетьман зрікся влади, передавши булаву Павлові Тетері, якого в 1665 р. змінив Петро Дорошенко.

На Лівобережжі, яке залишилося під владою царя, наказним гетьманом (виконувачем обов'язків) став Яким Сомко, шурина Богдана Хмельницького, який три роки боровся за владу з іншим козацьким вождем, Василем Золотаренком. Скінчилася ця історія в червні 1663 р. на чорній (тобто загальновійськовій) раді в Ніжині – тій самій, котру Пантелеймон Куліш описав у відомому романі. Гетьманом, через інтриги й доноси, обрали запорозького кошового Івана Брюховецького, а Сомка й Золотаренка стратили.

Політичне протистояння супроводжувалося й церковним. Як відомо, православна Україна тоді перебувала під омофором константинопольського патріарха, а ідея набуття підданства московського викликала спротив більшості архієреїв. Розкол України заплутав і без того складні церковні справи. Київський митрополит Діонісій Балабан підтримав Івана Виговського й розірвав відносини з Москвою. Після його смерті в 1663 р. з'явилися відразу два митрополити – Антоній Вінницький, підтриманий поляками, та Йосип Нелюбович-Тукальський, одностумець гетьмана Дорошенка. Натомість Росія, яка володіла Києвом і Лівобережжям, мала власних фаворитів. Спочатку місцезблостителем Київської митрополії став чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Але Барановича в Москві не дуже полюбляли – надто він був самостійний, – тому незабаром передали цей сан ніжинському протопопу Мефодію (Максиму Филімоновичу), якого в 1661 р. спеціально висвятили на єпископа.

Внутрішньополітична історія Лівобережжя 60—80-х рр. XVII ст. розгорталася як боротьба кількох угруповань старшини, із залученням внутрішніх і зовнішніх ресурсів (доноси в Москву були звичною справою), супроводжувана частими відставками, засланнями та навіть

стравами. Козаки об'єднувалися на підставі родинних зв'язків, соціального (серед старшини було багато вихідців із дрібної, але гордовитої шляхти) або географічного походження (особливо виділялися запорожці). Зрозуміло, що за таких обставин кар'єру робили або видатні полководці, яким був, наприклад, Іван Сірко, або люди розумні й підступні, як-от його антипод – Іван Самойлович.

З перших звісток про службу Самойловича у Війську Запорозькому¹ відомо, що він певний час був сотенним писарем у Красному Колядині. Найпевніше, мова йде про початок 60-х років, коли Україну вже поділили надвоє. Однак політична межа, що пролягла по Дніпру, аж ніяк не була нездоланна – і громадянська війна не вщухала. Так, у січні 1662 р. кримські татари пройшли (мабуть, Лівобережжям) майже до Брянська. Улітку того ж року козаки Юрія Хмельницького за допомогою поляків ледь не захопили Переяслав і Кременчук.

Для поповича з Ходоркова щасливі часи настали за гетьмана Брюховецького, при якому всюди верховодили запорожці. Самойлович одержав чин значкового товариша і почав доволі швидко просуватися вгору. Значкові товариші, офіцери рангом нижче сотників, відали малими полковими прапорами («значками», мовою того часу) і підпорядковувалися безпосередньо полковникам. У полку їх бувало тридцятєро чи навіть більше.

На щастя Самойловича, його помітив генеральний писар Степан Потребич-Гречаний. За сприяння цієї впливової людини він одержав сотницьку посаду у Веприку (північ сучасної Полтавської області), містечку, що належало до Зіньківського полку (на початку 70-х рр. перейменованого в Гадяцький). Через багато років Іван, уже гетьман, віддячив старому Потребичу-Гречаному тим, що подарував йому село Римарівку та уряд гадяцького полкового судді (що його за якийсь час відібрав).

Маємо відомості про те, що в перші роки правління Брюховецького молодий попович їздив як гетьманський посланець до Москви – одвіз полонених для допиту керівникові Приказу таємних справ Дементію Башмакову (дяку, боярам цар той приказ не довірив) і одержав за це нагороду соболями на п'ять карбованців. У 1663 р. за допомогою того ж таки Потребича-Гречаного Самойлович на деякий час став наказним полковником Прилуцького полку, а після того обіймав посаду сотника на своїй другій батьківщині – у Красному Колядині.

На цей час припадає остання спроба Речі Посполитої повернути собі втрачені східно-українські землі. Наприкінці 1663 р. величезне військо на чолі з королем Яном Казимиром, у якому були й правобережні козаки гетьмана Павла Тетері, а також союзні татари й німецькі найманці, переправилося через Дніпро біля Ржищева (кілометрів за 60 на південь від Києва), – наведенням моста керував майбутній гетьман Михайло Ханенко, – й отаборилося поблизу Остра. У січні наступного року, обходячи стороною добре укріплені міста, ця армія рушила на схід. Після запеклого штурму впала Лохвиця, Тетеря захопив Прилуки, але Гадяч, столиця Брюховецького, встояв під тиском правобережних козаків.

Головна армія під проводом Яна Казимира зазнала невдачі під Глуховом, біля російського кордону – тритижнева облога цього міста не принесла полякам нічого, крім значних втрат. Лівобережні козаки на чолі з Василем Дворецьким билися хоробро, а правобережні – неохоче, через що в лютому й був розстріляний їхній наказний гетьман Іван Богун, славетний полководець і товариш Хмельницького. На Правобережжі на противагу походу поляків спалахнуло повстання, у якому найбільшу вагу мали запорожці Івана Сірка. Урешті польському королю довелося безславно відступити.

Ян Казимир втратив чи не половину армії, але татари таки набрали багато ясиру, тобто полонених. Син герцога де Грамона, Антуан Шарль де Грамон, який воював на боці поляків,

¹ *Військо Запорозьке* – офіційна назва гетьманської держави, хоча Запорозжя входило в нього як автономія, а столицею була не Січ. Іноді, щоб відрізнити гетьманських козаків від січових, перших називали «Військом Запорозьким городовим». – Прим. автора.

писав, що татари, повертаючись через Україну в межі ханства, вбивали всіх людей, старших за шістдесят років, дорослих чоловіків продавали на галери, хлопчиків залишали для втіх, жінок – для продовження роду й подальшого продажу. Татарські набіги на українські землі у XVII ст. відбувалися чи не щороку.

Ясна річ, сотник Прилуцького полку Самойлович не міг лишатися осторонь цих подій і був учасником оборони Лівобережжя, у якій, разом з козаками гетьмана Брюховецького, брали участь і російські війська (серед них були й калмики) під командуванням князів Григорія Ромодановського і Якова Черкаського. У 1665 р., поступившись своєю посадою Денисові Сичу, Самойлович очолив полк з охочих козаків, посланих гетьманом під Смоленськ на допомогу російським військам. Утім, серйозних бойових дій того року вже не було: війна добігала свого кінця. Пізніше Самойлович опинився серед полкової старшини вже Чернігівського полку (обіймав посади писаря, осавула й судді), іноді приймаючи командування як наказний полковник із резиденцією в Седневі (містечко на північний схід від Чернігова).

Безпосереднім начальником майбутнього правителя України був наступний за Брюховецьким гетьман (і попередник Самойловича) – Дем'ян Ігнатович-Многogrішний (його зазвичай називають просто Многogrішним, однак дослідники дійшли висновку, що це скоріше прізвище). Коли у січні 1668 р. Многogrішного призначили генеральним осавулом, Самойлович з уряду полкового судді перейшов на звільнене місце чернігівського полковника. Разом вони керували й облогою Чернігова, у якому засів гарнізон Андрія Толстого. Сталося це під час повстання Брюховецького проти Росії, причини та перебіг якого потребують докладнішої розповіді – це був один із найважливіших епізодів у біографії Івана Самойловича, він-бо дуже точно змальовує обставини, за яких той жив.

Як типовий представник української старшини, Іван Самойлович, хоча й робив кар'єру на Лівобережній Україні, ставився до Росії з неприязню, будучи при тому ніяк не більшим прихильником Польщі. Противагою цим державам він вважав Туреччину й Кримське ханство. Проте, на відміну від Петра Дорошенка, Самойлович не ризикував прямо виступати проти Росії та укладати союз із «бусурманами», а лише намагався запобігти остаточній перемозі будь-якої з сусідніх держав. Російського ж царя він прагнув якнайбільше улестити, аби випросити в нього маєтки чи інші якісь нагороди. Єдиним випадком, коли Самойлович відкрито виступив проти Росії, було повстання 1668 р. Тоді йому пощастило – непокоря царю ніяк не позначилася на кар'єрі чернігівського полковника, незважаючи на те що він виявив, за словами Костомарова, «велику ворожнечу до росіян».

2

Під час поїздки до Москви восени 1665 р. Іван Брюховецький не лише посвоячився з тамтешньою знаттю, але й погодився на небачені доти поступки Росії. Гетьман дозволив царським службовцям збирати податки з козаків і міщан, не заперечував проти збільшення російських залог в українських містах до 11 тисяч чоловік і цілком відмовився від зовнішніх відносин з чужоземними державами. Ставши боярином, гетьман, що називав себе «найнижчою підніжкою царського престолу», просив навіть, щоб митрополита в Київ призначав московський патріарх. З останнім, однак, не поспішав сам Олексій Михайлович, який не хотів робити це без згоди константинопольського патріарха. Наступного року почався перепис українських підданців царя для подальшого оподатковування. Ці заходи Брюховецького викликали загальне обурення на Лівобережжі і навіть у запорожців, на яких він спирався. Кошовий Рог казав, що Україні потрібен не боярин, а гетьман. Особливо страждали міщани, які мусили платити не лише цареві, але й старшині (воєвода Шереметьєв писав, що гетьман здирає побори з мешканців Києва) – бувало, що прості люди чинили збройний опір податківцям.

Багато нарікань викликало й поведження росіян в Україні. Так, українці скаржилися на князя Волконського, полтавського воєводу, – за зведення козаків до міщанського стану, за образи й побої. За свідченнями очевидців, досить часто російські службовці їздили по селах п'яними й збирали з місцевих мешканців хабарі. Старшину драгувало те, що царські воєводи розпоряджалися артилерією Війська Запорозького неначе власною.

Посварився з гетьманом і його колишній палкий прихильник Мефодій, єпископ Мстиславський й Оршанський, який у той час був управителем Київської митрополії, тобто головним православним архієреєм на Лівобережжі. Взагалі, Брюховецький, колишній слуга Богдана Хмельницького, вирізнявся серед інших провідників користоловством, воювати не любив (за це на нього навіть писали доноси в Москву), але натомість буквально полював на відьом, – ходили чутки, що в його дружини трапився викидень саме через відьомські підступи. Гетьман страхався власних підданих, ще більше – правобережного суперника, Петра Дорошенка. Єдину поміч у боротьбі проти ворогів він бачив у Росії.

У січні 1667 р. було укладено Андрусівське перемир'я. Афанасій Ордин-Нащокін, найзначніший російський державний діяч тієї епохи, прагнучи припинити війну, тому пішов на величезні поступки полякам – віддав їм усе Правобережжя й навіть погодився на те, щоб через два роки росіяни пішли з Києва. Запорожжя, згідно з угодою, підлягало спільному керуванню Москви та Варшави.

По всій Україні люди страшенно обурилися таким поворотом подій. Дем'ян Ігнатович (майбутній гетьман) навіть за володарювання росіян погрожував перейти разом зі своїми підлеглими в підданство до якого-небудь іншого монарха. Брюховецький, боячись повстання, знову просив у російського уряду, щоб київського митрополита призначав московський патріарх, і обвинувачував деяких підлеглих (наприклад, ніжинського полковника Матвія Гвинтовку) у зраді. Цікаво, що в присутності царського посланця колишній кошовий казав, що Січ серйозно загрожує миру в Україні. Це протистояння Гетьманщини та Запорожжя тривало і за Многогрішного, і за Самойловича, і за Мазепи.

У цей час російський уряд намагався умовляннями підкорити Правобережну Україну, з провідниками якої ворогував уже багато років. Перемир'я з Річчю Посполитою не призвело до закінчення бойових дій, бо Дорошенко, розправившись спочатку з проросійським суперником на Правобережжі, брацлавським полковником Василем Дроздом, у 1666 р. вийшов з-під польської протекції, за підтримки турків і татар почав проти Речі Посполитої відкриту війну і наприкінці того ж року оволодів майже всім Правобережжям.

Ця війна становила безпосередню загрозу й для Києва. Так, у серпні 1667 р. татарська орда грабувала околиці Києва, але була відбита. Татари знову заходили й на Лівобережжя. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель благав Дорошенка відійти від бусурман і підкоритися християнському володареві. Про те ж писав йому і російський урядник Петро Шереметьєв. Цар заради цього відпустив з полону старшого брата гетьмана Дорошенка, Григорія, за що чигиринський гетьман надіслав цареві вдячну грамоту, хоча змінювати сюзерена не поспішав: він був невдоволений тим, як поляки й росіяни ставилися до України.

Після того як до Петра Дорошенка приїхав його брат Григорій, гетьман, а також невизнаний у Москві київський митрополит Йосип Тукальський та сумнозвісний гетьманіч Юрій Хмельницький, на той час чернець Гедеон, обіцяли царським воеводам повідомляти про все в Україні, що може бути для них цікавим. Але наміри в них були дещо інакші. Шереметьєв не шкодував подарунків, аби тільки улестити Дорошенка. Ордин-Нащокін відправив до правобережного гетьмана стряпчого Тяпкіна, щоб той допоміг схилити гетьмана до царя. Тяпкін писав, що Тукальський умовляє Дорошенка піддатися Москві, розраховуючи повернутися в Київ, що єпископ Мефодій та Іван Брюховецький не хочуть цього примирення, а простий народ по обидва боки Дніпра шанує Дорошенка, Тукальського й Гізеля, а росіян лише побоюється, але не любить. Дорошенко готовий був погодитися на підданство Росії за умови недопущення в Україну російських воевод і збирачів податків та збереження всіх прав і привілеїв. Ведучи переговори із царськими вельможами, Дорошенко підозрював змову Росії з Польщею проти українців. При цьому, натякаючи цареві на те, що він хотів би стати гетьманом усієї України, Дорошенко, разом з митрополитом Тукальським, підбурював Брюховецького повстати проти російської влади.

Про антиросійські настрої запорозьких козаків Брюховецький доносив царю небезпідставно. У квітні 1667 р. стольник Ладиженський їхав у Крим з посланцями хана. По дорозі до них пристали запорожці, які вбили татар, пограбували їх і зникли. На Січі Ладиженський вимагав від кошового знайти розбійників, а його провести до кримських володінь. Кошовий Рог ухилився від дій, тому що підозрював, що стольник – посланник Ордина-Нащокіна і їде до хана з недобрими намірами. Урешті в Ладиженського відібрали все, що при ньому було, і тримали на Січі силоміць. Незабаром запорожці змістили кошового Рога, вибрали замість нього Остапа Васютенка й звільнили полоненого з його людьми. Але не встиг Ладиженський у супроводі нового кошового від'їхати від Січі, як його наздогнали козаки, всіх росіян пограбували й убили. Відомо, що запорожці мали намір укласти союз із Дорошенком і піти на Лівобережжя, щоб вигнати звідти російських збирачів податків. Полтавський полковник Григорій Витязенко, здавалося, готовий був їх підтримати.

Зваживши все, Брюховецький відправив на Січ осавула Федора Донця. Зібралася рада, козаки показали посланцеві папери Ладиженського й почали кричати: «Дивіться, що написано: московський государ з королем польським, із царем турецьким і з ханом кримським замирився, а для чого? Для того щоб Запорожжя знести. Тому ми Ладиженського й потопили!» Зрештою кошовий Васютенко написав гетьманові, що вбивць треба простити. Брюховецький побоювався об'єднання Запорожжя із кримським ханом і з Дорошенком, тому не заперечував.

Союзу Росії й Польщі проти козаків лякалися як у Чигирині й на Запорожжі, так і в Гадячі. Москва справді була вкрай роздратована вбивством Ладиженського та станом справ у всій Україні. Ходили чутки, що до Києва має приїхати цар із великим почтом і що під цим приводом Ордин-Нащокін збирає цілу армію для карального походу на козацькі землі. Це підтверджувалося тим, що Брюховецький одержав указівку готувати квартири для російських вояків. Посланець гетьмана, повернувшись із Москви, розповідав, начебто Ордин-Нащокін простився з ним словами: «Пора вже вас до Бога відпускати!» Боярин, як прихильник абсолютної влади, справді був ворогом козачої вольниці.

Єпископ Мефодій Филімонович, який у той час ворогував із гетьманом Брюховецьким, узимку 1667 р. довго мешкав у Москві й зумів налаштувати проти себе царя Олексія Михайловича, зокрема й тим, що його сварка з гетьманом суперечила російським інтересам. Подіяли і доноси Брюховецького. Зрештою Мефодій повернувся додому розлючений. Але гетьман таки виконав наказ царя помиритися з Мефодієм. У Смілу, маєток Києво-Печерської лаври, надійшло запрошення архімандриту Інокентію Гізелю приїхати до Гадяча. Брюховецький обіцяв скасувати побори з монастирських володінь і просив архімандрита помирити його з Мефодієм. Але той сам приїхав до гетьмана, й незабаром дочку єпископа посватали за гетьманського небожа. Мефодій поділився тоді своїми думками про те, що Москва готує якесь лихо для України, і запевнив, що Ордин-Нащокін піде на Україну з військом, щоб усе розорити. Потім єпископ поїхав до рідного Ніжина і там прилюдно ляв московську знать і взагалі московські звичаї. Написав єпископ про ці чутки й у Москву (що спростовує думку російських істориків про його особисту образу на царя й засвідчує щире бажання врятувати Україну від чергового лиха), запевняючи, що серед народу панує сум'яття. До Мефодія відправили стрілецького голову Лопатіна зі спростуванням пліток про війну. Лопатін запевняв, що цар збирається до Києва, щоб уклонитися святиням, а Ордин-Нащокін їде вперед, як це здавна заведено, щоб усе підготувати. Але Мефодій не йняв віри й писав Брюховецькому: «...їдеться не про ремінець, а про цілу шкуру нашу» – і радив бути напоготові, привертати до себе запорожців і працювати на те, щоб у містах було якнайбільше козаків і якнайменше росіян.

Отже, за таких обставин Брюховецький зважився на повстання проти царя. У гетьмана на це були й вагоміші підстави, ніж попередження Мефодія Филімоновича, – насамперед усезагальна ненависть до російських воевод і податківців, що переходила і на самого гетьмана як на винуватця цих негараздів. Свою роль у цьому відіграли й правобережні володарі. Тукальський обіцяв Брюховецькому (найпевніше, свідомо обманюючи його), що Дорошенко поступиться булавою, варто лише Брюховецькому вигнати з України росіян і перейти на бік турків. Сам Дорошенко повідомляв, що до нього приїжджав Тяпкін з обіцянкою дати лівобережне гетьманство.

Брюховецький зрозумів, що через свою проросійську позицію опинився між молотом і ковадлом – ненавистю українців і московськими інтригами. Прагнучи вирватися з тяжкого становища, він пішов на повстання, сподіваючись заслужити цим прихильність козаків і ввійти в Чигирин гетьманом обох боків Дніпра.

Заворушення на Лівобережжі відомі вже наприкінці 1667 р. Українці відмовлялися сплачувати будь-які податки, нападали на російських службовців і вояків. У січні 1668 р. на таємну нараду в Гадячі зібралися полковники: чернігівський (щойно призначений) – Іван Самойлович, ніжинський – Артем Мартинович, полтавський – Костянтин Кублицький, переяславський – Родіон Райча-Думитрашко (серб, який за рік або два перед тим приїхав на Лівобережжя із загоном волоських найманців), миргородський – Григорій Постоленко-Потішний, прилуцький – Лазар Горленко, київський – Василь Дворецький. Були присутні також генеральні судді Петро Забіла й Павло Животовський та генеральний писар Федір Криницький.

Коли Брюховецький розповів про свій намір почати повстання, старшина спочатку не йняла йому віри, підозрюючи, що гетьман їх просто перевіряє. Брюховецький мусив цілувати хрест, тоді й інші присягнули йому, клянучись бути з ним у згоді й зберігати змову в таємниці. Цей епізод добре ілюструє загальну атмосферу недовіри й інтриг, що панувала на Гетьманщині, особливо з огляду на обставини загибелі Брюховецького й на те, що Горленко незабаром розповів про змову ніжинському протопопу Семену Адамовичу, а той, у свою чергу, – воеводі Івану Ржевському. Але росіяни поставилися до його попередження досить легковажно. Тоді ж, наприкінці січня, у Чигирині на раду зібралися Дорошенко, митрополит Тукальський, Юрій

Хмельницький, кримські послы, послы від запорожців, від Мефодія й Брюховецького. На раді було ухвалено рішення об'єднати Україну, ввійти в союз із турецьким султаном і кримським ханом і почати війну з Росією. Татари не забарилися з допомогою.

Тим часом на Лівобережжі спалахнуло повстання. 25 або 29 січня² генеральний осавул Дем'ян Ігнатович і полковник Іван Самойлович обложили в Чернігові, за підтримки козаків і міщан, воеводу Андрія Толстого (це прадід прадіда Льва Толстого). Цитадель, у якій засіло біля восьмисот росіян, окопали шанцями. 1 лютого до воеводи прийшов якийсь піп з пропозицією від Самойловича покинути місто. Він сказав, що гетьман Брюховецький з усією Україною відійшов від царя, присягнув кримському хану й Дорошенку. У відповідь Толстой зробив вилазку і, як розповідав його гонець, запалив посад, завдав козакам істотних втрат і захопив прапор.

У Новгороді-Сіверському з 4 лютого в облозі опинився воевода Ісай Квашнін. Полковник Олександр Урбанович умовляв його піти з міста. Квашнін уперто тримався, а на останню пропозицію відповів тим, що велів стратити парламентарів. Розлючені українці пішли на приступ і взяли місто. Воевода, вбивши декількох козаків, загинув сам.

8 лютого 1668 р. сам Брюховецький у Гадячі наказав воеводі Огарьову забиратися з міста з усіма своїми підлеглими, яких було близько двохсот. При виході з Гадяча на них накиннулися козаки й майже всіх перебили або взяли в полон. Над дружиною воеводи жорстоко познущалися й віддали потім до монастиря. Як запевняли очевидці, у Новгороді-Сіверському Квашнін, щоб завадити такій нарузі, перед смертю намагався зарубати свою дружину, але удар виявився невдалим.

Брюховецький розсилав листи по інших містах, закликаючи приєднуватися до повстання. Відправив листа він і на Дон: у листі дорікав московським боярам за злочинну змову з поляками проти українських і донських козаків. Донські козаки не відповіли на заклик Брюховецького, бо багато з них пішли під проводом Степана Разіна на схід, але українське козацтво виступило проти Росії майже повністю.

16 лютого Толстому в Чернігів передали грамоту від гетьмана. Той писав, що всі козаки Війська Запорозького і всі українці мають намір вигнати із усіх міст царських вояків за завдані образи. Брюховецький пропонував росіянам добровільно піти з Чернігова, за прикладом воевод – гадяцького, полтавського й миргородського. Толстой відмовився.

Незважаючи на те що росіянам не вистачало харчів, облога чернігівської цитаделі тривала вісім місяців. Самойлович волів не ходити на приступ, а обстрілювати супротивника, що не завдавало тому великих втрат. Цікаво, що в 1677 р., під час Російсько-турецької війни, коли Самойлович разом з Ромодановським командував об'єднаним російсько-українським військом під Чигирином, з ним служив той самий Толстой, при якому, як і під час облоги Чернігова, перебував син, відомий Петро Толстой.

Отже, після боїв у лютому 1668 р. у полоні опинилися воеводи: сосницький Лихачов, прилуцький Загрязький, батуринський Клокачов, глухівський Кологривов. Князь Ігнатій Волконський загинув, коли Стародуб, де стояв його гарнізон, взяли запорозькі полковники Соха й Борона. З Полтави, Лубен і Миргорода воевод вигнали без опору.

Російські залоги Переяслава й Ніжина витримали натиск, більш того, Шереметьєв не злякався відправити до Остра з Києва частину своїх сил, завдяки чому місто встояло перед козаками полковника Василя Дворецького. Але становище самого Шереметьєва було незавидним. Він писав у Москву про те, що запасів надовго не вистачить і що він зі страхом чекає на Дорошенка й татар.

² Всі дати наводяться за старим стилем. – Прим. автора.

На початку березня повстання перекинулося й на Слобідську Україну, зокрема виступив Зміївський полк на чолі з Іваном Сірком. Сірко невдало спробував захопити Харків, бився проти росіян під Охтиркою і десь до осені опинився вже в Чигирині.

Річ Посполита обіцяла допомогти цареві в боротьбі проти козаків, але ніяких заходів не вжила. Однак Росія й власними силами нанесла контрудар Брюховецькому У квітні князь Костянтин Щербатий та Іван Лихарев здобули перемогу під Почепом, у червні – під Новгородом-Сіверським. Князь Григорій Ромодановський обложив значні українські сили в Котельві й Опішні, містечках за півсотні кілометрів на північ від Полтави.

Тим часом Брюховецькому було не до війни. На Лівобережжі його зненавиділи за те, що з початком повстання він дав повну волю запорожцям. Тому полковники східної сторони Дніпра не могли дочекатися Дорошенка. А після того як Брюховецький у своєму полюванні на відьом дійшов до того, що наказав спалити заживо гадяцьку полковницю Гостру, від нього відвернулися і майже всі запорожці.

Дорошенко з Тукальським запропонували Брюховецькому привезти свою булаву до Чигирини й визнати владу правобережного гетьмана, а собі взяти Гадяч із передмістями. Брюховецький розлютився, розірвав стосунки з ними і наказав ув'язнювати правобережних козаків. Розуміючи, в якому скрутному становищі він опинився, гетьман відправив у Туреччину послами Гамалею, Лавринка й Безпалого. Потребича-Гречаного з тією ж метою він послав до Криму. 2 квітня послі приїхали до Адріанополя, де мешкав тоді Мехмет IV, і просили прийняти всіх українців у вічне підданство султана на таких умовах: не брати ніяких поборів і оберігати від царя московського та від короля польського. Брюховецький мав стати київським князем. Султан погодився, і невдовзі до Гадяча прибули кримські татари для складання присяги. Новий підданиць султана подарував їм сім тисяч червоних, а вождю, Челібею, – карету з кіньми й килимами та двох дівок.

Ближче до літа Брюховецький разом із татарами виступив у похід проти Росії й зупинився під Диканькою, очікуючи лівобережних полковників. Але замість них він дочекався війська Петра Дорошенка, якого по всьому Лівобережжю зустрічали наче короля. Майже вся старшина, разом із полковником Самойловичем, не вважала за потрібне заступатися за свого очільника (підтримали його лише Василь Дворецький та єпископ Мефодій, яких Дорошенко за це наказав ув'язнити). Брюховецький звернувся по допомогу до татар, але вони не бажали втручатися в козацькі справи.

Спочатку Дорошенко надіслав до суперника десятьох сотників із пропозицією віддати булаву добровільно. Той наказав закувати їх у кайдани й відіслав до Гадяча. 8 червня, коли з'єдналися полки з обох боків Дніпра, почалася чорна рада. Козаки ухвалили привести силою Брюховецького на суд правобережного гетьмана до Сербинської Могили.

За колишнім боярином послали якогось сотника з козаками. Захистити Брюховецького намагався запорозький полковник Іван Чугуй, єдиний, хто з ним доти залишався. Але один у полі не воїн – Брюховецького схопили й потягли на розправу. Дорошенко, сидячи на коні, запитав суперника, навіщо той уперто не віддавав булаву, але не домігся у відповідь ані слова. Тоді Дорошенко дав знак рукою, й Брюховецького розшматували. Разом з ним убили ще кількох запорожців, серед них уже згаданого вище Івана Соху. Чугуй урятувався (і трохи не підбив козаків на бунт проти самого Дорошенка). Тіло переможець розпорядився поховати в Гадячі, у Богоявленській церкві, збудованій загиблим гетьманом, а вдову Дарину Брюховецьку з дочкою відвезли в Чигирин, де вони довго перебували в полоні.

До речі, у 80-х рр. з дочкою колишнього гетьмана побрався Григорій Самойлович. Брюховецького, як уже згадувалося, у 1665 р. за великі послуги Росії цар зробив боярином і надав дозвіл одружитися з князівною Дариною Довгорукою, чия тітка, Марія Милославська, була дружиною самого царя. Утім, за іншими відомостями, набагато вірогіднішими, колишній слуга

Богдана Хмельницького одружився з Дариною Ісканською, пасербицею князя Долгорукого й племінницею стрілецького голови Івана Єлагіна.

Отже, Україна на якийсь час об'єдналася під владою Петра Дорошенка. Армія Ромодановського відступила з-під Котельви на північ, до Путивля. Утім, гетьман з якихось причин не переслідував росіян, а повернувся назад до Чигирин з багатою здобиччю (він захопив серед іншого 110 гармат) – як часто пишуть, через плітки про невірність своєї дружини, хоча насправді він мав серйознішу підставу, а саме розгром Паволоцького полку у боях із поляками під Білою Церквою. Незабаром запорозькі козаки, які втратили після загибелі Брюховецького вплив на українські справи, проголосили за підтримки татар нового гетьмана – молодого Петра Суховія, – так що в Петра Дорофійовича додалося турбот.

На Лівобережжі Дорошенко призначив наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича, який, замість того щоб оборонятися від російських військ, доволі швидко вирішив перейти на їхній бік і спокутувати свою провину в царя. Так почався наступний етап у кар'єрі найближчого соратника нового керівника Лівобережжя – Івана Самойловича, якому ці події дали змогу впритул наблизитися до гетьманської булави.

3

Внаслідок повстання Брюховецького Росія втратила 48 міст і містечок і зазнала величезних збитків. Але не встиг Дорошенко покинути Лівобережжя, як московська влада відновилася там так само швидко, як у 1658—1660 рр.

Князь Григорій Ромодановський зібрав велике військо й почав наступ. Наказний гетьман Дем'ян Ігнатович-Многогрішний послав був до Дорошенка по допомогу, але той наказав захищатися власними силами. Але, після того як Ромодановський визволив російську залого Ніжина (разом з тим спаливши все місто) і майже вибив українців з Чернігова, Многогрішний разом із соратниками, у тому числі з чернігівським полковником Самойловичем, прийшов до думки, що опір не має сенсу. Замість цього вони почали з російським воєводою перемовини щодо повернення до російського підданства.

Посередниками між українцями й росіянами виступили декілька козаків зі старшин, що були в неласці у Брюховецького, а також православні ієрархи. Колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтовка сидів у Гадячі під арештом, після того як у 1666 р. замість нього полковником був призначений Артем Мартинович. З початком повстання Гвинтовку перевели до Ніжина, а після вбивства гетьмана звільнили. У Веприку звільнили з ув'язнення колишнього осавула того ж таки ніжинського полку Василя Ігнатовича-Шумейка, брата Дем'яна, який сидів у в'язниці за побиття власної дружини до смерті (пізніше він благав простити йому це вбивство й дозволити одружитися знову в александрійського патріарха і чернігівського архієпископа й одержав їхню згоду, за що подарував обом ієрархам по коню).

Гвинтовка й Ігнатович поїхали до наказного гетьмана, щоб переконати його повернутися під царське берло. До них приєднався й стародубський полковник Петро Рославець (Рославченко). Многогрішний погодився й дозволив їм їхати до Ромодановського. Після переговорів із воєводою Гвинтовка й Шумейко прибули наприкінці жовтня 1668 р. до Москви в супроводі ніжинського протопопа Семена Адамовича, який під час повстання потерпав від людей Брюховецького. Посли оголосили, що Многогрішний і Рославець просять у царя надіслати ласкаву грамоту, а в патріарха московського – пробачити їм порушення присяги. Після цього Ігнатович просив укладення нового договору на умовах, узгоджених із Ромодановським. Наказний гетьман погоджувався на те, щоб на Сіверщині розташувалося російське військо, яке козаки зобов'язуються утримувати. Крім того, українці мали збирати фіксований обсяг податків до царської скарбниці, але без участі росіян, на власний розсуд. Ще Многогрішний просив у жодному разі не повертати полякам Київ.

А проте влада Дем'яна Ігнатовича й князя Ромодановського поширювалася лише на Сіверщину – Стародубський, Чернігівський і Ніжинський полки. Далі на південь ішла боротьба прихильників Дорошенка та вже згаданого Суховія, що виступив улітку 1668 р. у похід разом з кримськими татарами й підійшов до Путивля. До нього пристали козаки південних полків – Полтавського, Миргородського, Лубенського й Переяславського. Проте прилуцький полковник Іван Щербина не зрадив гетьмана обох сторін Дніпра, тому, впустивши до себе в місто сотню татар, усіх перебив. На боці Дорошенка залишався й Зіньківський полк.

Військо на чолі з Андрієм Ромодановським, сином воєводи, виступило назустріч Суховію, але в жовтні 1668 р. було вщент розгромлене під Гайвороном (кілометрів за десять на захід від Красного Колядина, другої батьківщини Самойловича). Андрій потрапив у полон до татар. Однак Суховію доводилося брати до уваги ще й Григорія Дорошенка, який стояв зі своїми козаками між Києвом і Черніговом, запевняючи воєводу Шереметьєва, що бажає воювати лише проти татар та їхнього союзника й бути слугою цареві. У той же час Григорій обіцяв Суховію союз, але потім відривався від обіцянок. Зрештою Суховій, постоявши в Ромнах і жорстоко пограбувавши околиці, з настанням зими пішов воювати з Петром Дорошенком і був

розбитий правобережними козаками під проводом Сірка під Вільховцем, за кілька кілометрів на захід від Богуслава.

Повернімося до перемовин у Москві. Активну участь у відновленні царської влади в Україні брав чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який завдяки повстанню Брюховецького дочекався падіння єпископа Мефодія, суперника в боротьбі за пост київського місцелюстителя (Мефодій, просидівши рік за ґратами у Дорошенка, пробрався до Києва, але виявився нездатним переконати росіян у своїй непричетності до «бунту»; помер близько 1689 р. у московському Новоспаському монастирі). Баранович, хоча й поділяв прагнення старшини зберегти самостійність у відносинах з Росією та волів залишатися під владою константинопольського патріарха, але все ж таки переконував Ігнатовича піддатися православному цареві, а самого Олексія Михайловича благав не карати бунтівників. Згаданий Семен Адамович ставився до Росії ще лояльніше (разом з багатьма міщанами, до яких він був близьким) і прагнув того, щоб російські війська залишалися в українських містах, вбачаючи у воєводах противагу старшинській владі. Тому Олексій Михайлович не поспішав погоджуватися з наказним гетьманом і архієпископом. Барановичу він обіцяв пробачити «зрадників», але на натяки про скасування Московського договору 1665 р. відповідав наказом надіслати в Москву не лише послів від старшини, але й представників білого духівництва, міщан і навіть селян. Позиція Адамовича дуже лютила Барановича й Многогрішного.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.